

Definició de conceptes: Què és la filosofia i què és el grec filosòfic?

Aristòtil, *Poètica* 1451a-b

Φανερόν δὲ ἐκ τῶν εἰρημένων καὶ ὅτι οὐ τὰ γενόμενα λέγειν, τοῦτο ποιητοῦ ἔργον ἐστίν, ἀλλ' οἷα ἂν γένοιτο καὶ τὰ δυνατὰ κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον. Ὁ γὰρ ἱστορικὸς καὶ ὁ ποιητὴς οὐ τῶ ἢ ἔμμετρα λέγειν ἢ ἄμετρα διαφέρουσιν (εἴη γὰρ ἂν τὰ Ἡροδότου εἰς μέτρα τεθῆναι καὶ οὐδὲν ἦττον ἂν εἴη ἱστορία τις μετὰ μέτρου ἢ ἄνευ μέτρου): ἀλλὰ τούτῳ διαφέρει, τῶ τὸν μὲν τὰ γενόμενα λέγειν, τὸν δὲ οἷα ἂν γένοιτο. Διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποιήσις ἱστορίας ἐστίν: ἢ μὲν γὰρ ποιήσις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἢ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει. Ἔστιν δὲ καθόλου μὲν, τῶ ποίῳ τὰ ποῖα ἅττα συμβαίνει λέγειν ἢ πράττειν κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον, οὗ στοχάζεται ἡ ποίησις: τὸ δὲ καθ' ἕκαστον, τί Ἀλκιβιάδης ἔπραξεν ἢ τί ἔπαθεν. Ἐπὶ μὲν οὖν τῆς κωμωδίας ἡδὴ τοῦτο γέγονεν: συστήσαντες γὰρ τὸν μῦθον διὰ τῶν εἰκότων οὕτω τὰ τυχόντα ὀνόματα ὑποτιθέασιν, καὶ οὐχ ὥσπερ οἱ ἰαμβοποιοὶ περὶ τὸν καθ' ἕκαστον ποιοῦσιν. Ἐπὶ δὲ τῆς τραγωδίας τῶν γενομένων ὀνομάτων ἀντέχονται. Αἴτιον δ' ὅτι πιθανόν ἐστὶ τὸ δυνατόν: τὰ μὲν οὖν μὴ γενόμενα οὐπω πιστεύομεν εἶναι δυνατὰ, τὰ δὲ γενόμενα φανερόν ὅτι δυνατὰ: οὐ γὰρ ἂν ἐγένετο, εἰ ἦν ἀδύνατα.

A partir del que acabem de dir, també és evident que és obra del poeta dir, no allò que ha arribat a ser, sinó allò que podria arribar a ser o allò possible segons el que és versemblant o necessari. Així doncs, l'historiador i el poeta no es diferencien a dir les coses en metre o sense metre (perquè l'obra d'Heròdot es podria traslladar al metre, i no per això seria menys una història amb metre que sense metre); sinó que es diferencien en el fet que l'un parla sobre el que ha succeït i l'altre sobre el que podria succeir. Precisament per aquest motiu la poesia és més filosòfica i elevada que la història: perquè la poesia parla més aviat d'allò universal, mentre que la història parla d'allò particular. És universal a qui li correspon dir o fer algunes coses segons el que és versemblant o necessari, punt fins al qual tendeix la poesia. En canvi, és particular el que va dir Alcibiàdes o el que li va succeir. Així doncs, pel que fa a la comèdia, això ha quedat clar: després de compondre la faula per mitjà del que és versemblant, els assignaven noms a l'atzar, i no com els iambògrafs componen sobre el particular. En canvi, sobre la tragèdia se serveixen de noms que ja han existit. La causa és que el que és possible és convincent; així doncs, el que encara no ha arribat a ser no creiem que siga possible, però el que ha arribat a ser és evident que és possible; perquè no hauria arribat a ser si fóra impossible.

Les diverses ἀρεταί i la virtut filosòfica

Homer, *Iliada* 20, 411-412

Δὴ τότε νηπιέησι ποδῶν ἀρετὴν ἀναφαίνων
θῦνε διὰ προμάχων, εἶος φίλον ὄλεσε θυμόν.

I llavors com un nen, per exhibir la valia dels seus peus, va córrer enardit entre les línies, fins que va perdre la seua estimada vida.

Píndar, Píitiques 9, 76-78

Ἄρεται δ' αἰεὶ μεγάλαι πολύμυθοι· / βαιὰ δ' ἐν μακροῖσι ποικίλλειν / ἀκοὰ σοφοῖς.

Les grans excel·lències tenen sempre moltíssims relats. Donar extensa i variada fama a les coses menudes és obra dels poetes.

Píndar, Píitiques 1, 41-43

Ἐκ θεῶν γὰρ μαχαναὶ πᾶσαι βροτέαις ἀρεταῖς, / καὶ σοφοὶ καὶ χερσὶ βιαταὶ περίγλωσ / σοὶ τ' ἔφϋν.

Perquè dels déus provenen tots els mitjans per a les excel·lències mortals i naixen els homes savis, de braços forts i hàbils de llengua.

Píndar, Olímpiques 9, 100-102

Τὸ δὲ φυᾷ κράτιστον ἅπαν· πολλοὶ δὲ διδασκταῖς / ἀνθρώπων ἀρεταῖς κλέος / ὤρουσαν ἀρέσθαι.

El que és per naturalesa és sempre el millor. Però molts homes s'esforçen a obtenir la glòria per mitjà d'excel·lències que es poden aprendre.

Plató, Protàgores 324c-325a

Καὶ Ἀθηναῖοί εἰσιν τῶν ἡγουμένων παρασκευαστὸν εἶναι καὶ διδασκτὸν ἀρετὴν· (...) Πότερον ἔστιν τι ἐν ἧ οὐκ ἔστιν οὗ ἀναγκαῖον πάντας τοὺς πολίτας μετέχειν, εἴπερ μέλλει πόλις εἶναι; ἐν τούτῳ γὰρ αὕτη λύεται ἡ ἀπορία ἣν σὺ ἀπορεῖς ἢ ἄλλοθι οὐδαμοῦ. Εἰ μὲν γὰρ ἔστιν, καὶ τοῦτό ἐστιν τὸ ἐν οὐ τεκτονικὴ οὐδὲ χαλκεία οὐδὲ κεραμεία, ἀλλὰ δικαιοσύνη καὶ σωφροσύνη καὶ τὸ ὅσιον εἶναι, καὶ συλλήβδην ἐν αὐτὸ προσαγορευέω εἶναι ἀνδρὸς ἀρετὴν.

També els atenesos són d'aquells que pensen que la virtut és quelcom que pot adquirir-se i aprendre's. (...) Existeix, o no, alguna cosa del que és necessari que participen tots els ciutadans, com a condició perquè existisca una ciutat? Perquè en això es resol aquest problema que no sabies resoldre, i en cap altre punt. Perquè si existeix i és únic, no es tracta de la fusteria ni de la metal·lúrgia ni de la terrisseria, sinó de la justícia, la moderació i la pietat, i, en resum, això com a unitat és el que proclame que es la virtut de l'home.

Plató, Protàgores 349b-c

Σοφία καὶ σωφροσύνη καὶ ἀνδρεία καὶ δικαιοσύνη καὶ ὀσιότης, πότερον ταῦτα, πέντε ὄντα ὀνόματα, ἐπὶ ἐνὶ πράγματι ἐστιν, ἢ ἐκάστῳ τῶν ὀνομάτων τούτων ὑπόκειται τις ἴδιος οὐσία καὶ πρᾶγμα ἔχον ἑαυτοῦ δύναμιν ἕκαστον, οὐκ ὄν οἷον τὸ ἕτερον αὐτῶν τὸ ἕτερον; ἐφησθα οὖν σὺ οὐκ ὀνόματα ἐπὶ ἐνὶ εἶναι, ἀλλὰ ἕκαστον ἰδίῳ πράγματι τῶν ὀνομάτων

τούτων ἐπικεῖσθαι, πάντα δὲ ταῦτα μόρια εἶναι ἀρετῆς, οὐχ ὡς τὰ τοῦ χρυσοῦ μόρια ὁμοιά ἐστιν ἀλλήλοις καὶ τῷ ὄλῳ οὐ μόρια ἐστιν, ἀλλ' ὡς τὰ τοῦ προσώπου μόρια καὶ τῷ ὄλῳ οὐ μόρια ἐστιν καὶ ἀλλήλοις ἀνόμοια, ἰδίαν ἕκαστα δύναμιν ἔχοντα.

La saviesa, la moderació, el valor, la justícia i la pietat, què són, cinc noms per a una sola cosa o en cadascú d'aquests noms es troba una essència particular i cada objecte té la seua pròpia facultat, que no és igual l'una a l'altra? Perquè tu deies que no eren noms diversos per a una mateixa cosa, sinó que cadascun d'aquests noms designa un objecte propi, però que tots ells són parts de la virtut, no com les parts de l'or, que són idèntiques les unes a les altres i al conjunt de què formen part, sinó com les parts del rostre, desiguals tant entre sí com en el tot del que formen part, i cadascuna amb una facultat específica.

Aristòtil, Ètica a Nicòmac 1103a 14-26

Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσίας, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλῖνον ἀπὸ τοῦ ἔθους.

Hi ha dues classes de virtut, la dianoètica i l'ètica. La dianoètica obté principalment de l'ensenyança no només el seu origen sinó també el seu creixement, per la qual cosa necessita experiència i temps. En canvi, l'ètica procedeix dels costums, per la qual cosa inclús obté el nom mitjançant una petita modificació de l'ethos.

Aristòtil, Ètica a Nicòmac 1129b 25ss

Αὕτη μὲν οὖν ἡ διακαισύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶ τελεία, ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς ἀλλὰ πρὸς ἕτερον. Καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις κρατίστη τῶν ἀρετῶν εἶναι δοκεῖ ἡ δικαιοσύνη, καὶ οὐθ' ἔσπερος οὐθ' ἔφος οὕτω θαυμαστός· καὶ παροιμιαζόμενοι φάμεν “ἐν δὲ δικαιοσύνη συλλήβδην πᾶς ἀρετὴ ἔνι”. Καὶ τελεία μάλιστα ἀρετὴ, ὅτι τῆς τελείας ἀρετῆς χρῆσις ἐστίν. Τελεία δ' ἐστίν, ὅτι ὁ ἔχων αὐτὴν καὶ πρὸς ἕτερον δύναται τῇ ἀρετῇ χρῆσθαι, ἀλλ' οὐ μόνον καθ' αὐτόν· πολλοὶ γὰρ ἐν μὲν τοῖς οἰκείοις τῇ ἀρετῇ δύνανται χρῆσθαι, ἐν δὲ τοῖς πρὸς ἕτερον ἀδυνατοῦσιν. Καὶ διὰ τοῦτο εὖ δοκεῖ ἔχειν τὸ τοῦ Βίαντος, ὅτι “ἀρχὴ ἄνδρα δεῖξει”.

Aquest tipus de justícia és una virtut perfecta, però no en termes absoluts, sinó amb relació a altres. I per això amb freqüència la justícia sembla ser la més poderosa de les virtuts, i ni el capvespre ni l'aurora són tan admirables. I citant un proverbi podem afirmar: “tota virtut, de manera general, en la justícia està continguda”. I és una virtut molt perfecta, perquè és ús de la virtut perfecta. I és perfecta perquè el que la posseeix també pot utilitzar la virtut per a un altre, i no només per a si mateix: perquè molts són capaços d'utilitzar la virtut en els assumptes particulars, mentre que en els que pertoquen a un altre són incapaços. I per aquest motiu sembla tenir raó la següent màxima de Bias: “el govern mostrarà l'home.”

Evolució semàntica de λόγος i el seu sentit filosòfic

Πλάτων, *Gòrgies* 523a 1-3

Ἄκουε δὴ, φασί, μάλα καλοῦ λόγου, ὃν σὺ μὲν ἠγήση μῦθον, ὡς ἐγὼ οἶμαι, ἐγὼ δὲ λόγον· ὡς ἀληθῆ γὰρ ὄντα σοι λέξω ἃ μέλλω λέγειν.

Escolta ara, com diuen, un molt bell logos, que tu, per la teua banda, consideraràs un mythos, segons pense, però jo considere un logos. Perquè, com que és vertader, et diré el que tinc la intenció de dir.

Ἡράκλειτος, fr. 1 D-K

Τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπίροισιν εἰκόσιν, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων ὁκοίων ἐγὼ διηγέσθαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅπως ἔχει· τοὺς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὁκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν ὅκωσπερ ὁκόσα εὐδόντες ἐπιλανθάνονται.

Sent aquest el logos, els homes no l'arriben mai a entendre, tant abans d'escoltar-lo com una vegada que l'han escoltat per primera vegada. Perquè, encara que tot s'esdevé segons aquest logos, semblen homes sense experiència, inclús quan arriben a percebre paraules semblants i fets com els que jo explique quan distingisc cada cosa segons la seua natura i dic com és; però a la resta d'homes els passa inadvertides totes les accions que duen a terme després d'alçar-se, com obliden el que han fet quan dormen.

Ἡράκλειτος, fr. 50 D-K

Οὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἐστὶν ἐν πάντα εἶναι.

Escoltant no a mi, sinó el logos, és savi reconèixer que totes les coses són una sola.

Δημόκριτος, fr. 53 D-K

Πολλοὶ λόγον μὴ μαθόντες ζῶσι κατὰ λόγον. Πολλοὶ δρῶντες τὰ αἰσχίστα λόγους ἀρίστους ἀσκέουσιν.

Molts, encara que no hagen après el logos, viuen segons el logos. Molts, encara que facen les accions més vergonyoses, exerciten els millors logoi.

Αριστοτέλης, *Ἠθικά a Nicòμαχος* 1179b 20-31

Γίνεσθαι δ' ἀγαθοὺς οἴονται οἱ μὲν φύσει οἱ δ' ἔθει οἱ δὲ διδαχῇ. Τὸ μὲν οὖν τῆς φύσεως δῆλον ὡς οὐκ ἐφ' ἡμῖν ὑπάρχει, ἀλλὰ διὰ τινος θείας αἰτίας τοῖς ὡς ἀληθῶς εὐτυχέσιν ὑπάρχει· ὁ δὲ λόγος καὶ ἡ διδαχὴ μὴ ποτ' οὐκ ἐν ἅπασιν ἰσχύει, ἀλλὰ δεῖ προδιειργάσθαι τοῖς ἔθεσι τὴν τοῦ ἀκροατοῦ ψυχὴν (...) δεῖ δὴ τὸ ἦθος προὑπάρχειν πῶς οἰκείον τῆς ἀρετῆς, στέργον τὸ καλὸν καὶ δυσχεραίνον τὸ αἰσχρὸν.

Alguns pensen que arribar a ser homes de bé és obra de la natura; altres, del costum; altres, de l'educació. En efecte, pel que fa a la natura és evident que no està en les nostres mans, sinó que, per alguna causa divina, la posseeixen els que són veritablement afortunats. En canvi, el raonament i la instrucció no tenen mai força en tots els homes, sinó que l'ànima de l'oient s'ha de treballar, com una terra de cultiu, per mitjà dels costums. (...) Així, el caràcter ha de ser apropiat abans de tot, en la mesura del possible, a la virtut, amant el que és noble i rebutjant el que és vergonyós.

Plató, Critó 46b

Ἐγὼ οὐ νῦν πρῶτον ἀλλὰ καὶ ἀεὶ τοιοῦτος οἶος τῶν ἐμῶν μηδενὶ ἄλλῳ πείθεσθαι ἢ τῷ λόγῳ ὅς ἂν μοι λογιζομένῳ βέλτιστος φαίνεται. Τοὺς δὴ λόγους οὓς ἐν τῷ ἔμπροσθεν ἔλεγον οὐ δύναμαι νῦν ἐκβαλεῖν, ἐπειδὴ μοι ἤδε ἡ τύχη γέγονεν.

Jo, no ara per primera vegada, sinó des de sempre, sóc de tal classe que no obeisc cap altra cosa que no siga el raonament que, en reflexionar, em sembla el millor. Però els arguments que deia en un temps anterior no els puc expulsar ara, perquè m'ha tocat aquesta sort.

Plató, República 539b

Ἄρ' οὖν οὐ μία μὲν εὐλάβεια αὕτη συχνή, τὸ μὴ νέους ὄντας αὐτῶν γεύεσθαι; οἶμαι γάρ σε οὐ λεληθέναι ὅτι οἱ μειρακίσκοι, ὅταν τὸ πρῶτον λόγων γεύωνται, ὡς παιδιᾶ αὐτοῖς καταχρῶνται, ἀεὶ εἰς ἀντιλογίαὶν χρώμενοι, καὶ μιμούμενοι τοὺς ἐξελέγχοντας αὐτοὶ ἄλλους ἐλέγχουσι, χαίροντες ὥσπερ σκυλάκια τῷ ἔλκειν τε καὶ σπαράττειν τῷ λόγῳ τοὺς πλησίον ἀεὶ.

No és una precaució important que els que són joves experimenten la dialèctica? Perquè crec que tu no has oblidat que els adolescents, quan experimenten les paraules (la dialèctica) per primera vegada abusen d'elles com si foren un joc, i se'n serveixen sempre per a contrargumentar, i, imitant els que refuten, ells refuten altres, i s'alegren, com cadells, d'arrossegar i de destrossar en el seu raonament els que en tot moment se'ls apropren.

Aristòtil, Retòrica 1402a 24-28

Καὶ τὸ τὸν ἥττω δὲ λόγον κρείττω ποιεῖν τοῦτ' ἔστιν. Καὶ ἐντεῦθεν δικαίως ἐδυσχέρανον οἱ ἄνθρωποι τὸ Πρωταγόρου ἐπάγγελμα· ψευδός τε γάρ ἐστιν, καὶ οὐκ ἀληθές ἀλλὰ φαινόμενον εἰκός, καὶ ἐν οὐδεμιᾷ τέχνῃ ἄλλ' ἐν ῥητορικῇ καὶ ἐριστικῇ.

I el fet de convertir l'argument més feble en el més fort consisteix en això. I per això els homes rebutjaven justament la professió de Protàgores: perquè és un engany i no és vertadera, sinó una imatge versemblant, i no es troba en cap mena d'art, excepte en la retòrica i l'erística.

El sentit de νόμος en Grècia

Aristòtil, *Retòrica* 1373b 4-15

Λέγω δὲ νόμον τὸν μὲν ἴδιον, τὸν δὲ κοινόν, ἴδιον μὲν τὸν ἐκάστοις ὠρισμένον πρὸς αὐτούς, καὶ τοῦτον τὸν μὲν ἄγραφον, τὸν δὲ γεγραμμένον, κοινὸν δὲ τὸν κατὰ φύσιν. Ἔστι γὰρ τι ὃ μαντεύονται πάντες, φύσει κοινὸν δίκαιον καὶ ἄδικον, κἂν μηδεμία κοινωνία πρὸς ἀλλήλους ἢ μηδὲ συνθήκη, οἷον καὶ ἡ Σοφοκλέους Ἀντίγονη φαίνεται λέγουσα, ὅτι δίκαιον ἀπειρημένον θάψαι τὸν Πολυνεΐκη, ὡς φύσει ὄν τοῦτο δίκαιον·

Οὐ γὰρ τι νῦν κἀχθές, ἀλλ' αἰεὶ ποτε
ζῆ τοῦτο, κούδεις οἶδεν ἐξ ὅτου φάνη.

Kaì ὡς Ἐμπεδοκλῆς λέγει περὶ τοῦ μὴ κτείνειν τὸ ἔμψυχον· τοῦτο γὰρ οὐ τισὶ μὲν δίκαιον τισὶ δ' οὐ δίκαιον,

Ἀλλὰ τὸ μὲν πάντων νόμιμον διὰ τ' εὐρυμέδοντος
αἰθέρος ἠνεκέως τέταται διὰ τ' ἀπλέτου αὐγῆς.

Anomene llei, d'una banda, la particular i, d'una altra, la comuna: la particular és la delimitada per cadascun en relació amb si mateix, i d'aquesta una és no escrita i l'altra escrita; la comuna és aquella que es dona segons la natura. Perquè existeix quelcom que tots endevinen, per natura comú, just i injust, encara que no hi haja cap comunitat ni acord, tal com l'Antígona de Sòfocles diu de manera manifesta que és just, encara que estiga prohibit, soterrar Polínices, perquè aquest acte és just per naturalesa:

*Perquè no ara ni aahir, sinó sempre
viu això, i ningú sap quan va aparèixer.*

I com Empèdocles diu quant a no matar allò que conté la vida: perquè això no és per a uns just i per a altres no just,

*Però això és el costum de tots i a través de l'ampli
Èter i de l'immensurable resplendor llargament s'estén.*

A. Lesky, *La tragedia griega* (trad. de J. Godó), Barcelona, El Acantilado, 2001, p. 204s.

Cuando se representó Antígona, se estaba ya actualizando aquel movimiento que, en todos los aspectos de la vida, acercaba el hacha a las raíces del nomos. Lo que, desde tiempo inmemorial, parecía sólido y consistente, santificado por la tradición, no puesto en duda en su validez por ninguna persona honrada, debía ser probado ahora por la razón en cuanto a su solidez y fundamento. (...) En esa época entonó Sófocles el canto acerca de la siniestra facultad del hombre de ensanchar más y más las fronteras de su dominio dentro del reino de la naturaleza y llevar los signos de su soberanía hasta los confines del mundo. Este afán de conquista despierta en él asombro y miedo al mismo tiempo. La última estrofa del canto es una clara recusación de aquellos sofistas que exigían someter a lo limitado de su crítica la fe en los dioses y en las normas por ellos establecidas.

Sòfocles, *Antígona* 450-455

Αν· Οὐ γὰρ τί μοι Ζεὺς ἦν ὁ κηρύξας τάδε
 οὐδ' ἢ ξύνοικος τῶν κάτω θεῶν Δίκη
 τοιούσδ' ἐν ἀνθρώποισιν ὄρισεν νόμους,
 οὐδὲ σθένειν τοσοῦτον φόμην τὰ σὰ
 κηρύγμαθ' ὥστ' ἄγραπτα κάσφαλῆ θεῶν
 νόμιμα δύνασθαι θνητά γ' ὄνθ' ὑπερδραμεῖν.

ANTÍGONA.- Perquè no ha estat Zeus qui les ha decretat ni aquella que cohabita amb els déus de baix, la justícia, va delimitar lleis semblants entre els homes, ni pensava jo que tingueren tanta força els teus decrets com perquè tu, que ets mortal, pugues transgredir els costums no escrits i segurs dels déus.

Aristòtil, *Retòrica* 1375a 27ss

Φανερόν γὰρ ὅτι, ἐὰν μὲν ἐναντίος ἦ ὁ γεγραμμένος τῷ πράγματι, τῷ κοινῷ νόμῳ χρηστέον καὶ τοῖς ἐπιεικεστέροις καὶ δικαιότεροις. Καὶ ὅτι τὸ γνώμη τῆ ἀρίστη τοῦτ' ἐστὶν τὸ μὴ παντελῶς χρῆσθαι τοῖς γεγραμμένοις. Καὶ ὅτι τὸ μὲν ἐπιεικὲς ἀεὶ μένει καὶ οὐδέποτε μεταβάλλει, οὐδ' ὁ κοινός (κατὰ φύσιν γάρ ἐστίν), οἱ δὲ γεγραμμένοι πολλάκις ὄθεν εἴρηται τὰ ἐν τῇ Σοφοκλέους Ἀντιγόνη· ἀπολογεῖται γὰρ ὅτι ἔθαψε παρὰ τὸν τοῦ Κρέοντος νόμον, ἀλλ' οὐ παρὰ τὸν ἄγραφον·

És evident que, si la llei escrita fóra contrària al fet, cal recórrer a la llei comuna i a arguments de major equitat i més justos. I que la frase “amb el millor coneixement”¹ implica no servir-se completament de les lleis escrites. I que l'equitat sempre roman i mai no canvia, ni la llei comuna (perquè es fa segons la natura), però les lleis escrites canvien amb freqüència; d'on es diuen aquelles paraules en l'Antígona de Sòfocles: perquè es defensa perquè ha realitzat un soterrament contra la llei de Creont, però no contra la llei no escrita.

Sòfocles, *Èdip Rei* 863-871

Χο· εἴ μοι ξυνείη φέροντι μοῖρα τὰν
 εὔσεπτον ἀγνεῖαν λόγων
 ἔργων τε πάντων, ὧν νόμοι πρόκεινται
 ὑψίποδες, οὐρανίαν
 δι' αἰθέρα τεκνωθέντες, ὧν Ὀλυμπος
 πατήρ μόνος, οὐδέ νιν
 θνατὰ φύσις ἀνέρων
 ἔτικτεν, οὐδὲ μήποτε λάθα κατακοιμάση.
 Μέγας ἐν τούτοις θεός, οὐδὲ γηράσκει.

COR.- Tant de bo fóra el meu destí guardar la venerable puresa de les paraules i de tots els fets, les lleis establertes dels quals són sublimes, nascudes en el celestial firmament,

¹ Fòrmula tradicional de jurament que solien emprar els jutges atenesos.

de les quals l'Olimp és el seu únic pare, i no les va engendrar cap naturalesa mortal d'homes, ni mai l'oblit les farà dormir. Un gran déu hi ha en elles, i no envelleix.

Sòfocles, Aïax 1130-1131

Με· ἐγὼ γὰρ ἂν ψέξαιμι δαιμόνων νόμους;
Τευ· εἰ τοὺς θανόντας οὐκ ἔῃς θάπτειν παρών.

MENELAU.- Estic reprovant jo les lleis dels déus?

TEUCRE.- Sí, si amb la teua presència no permetes soterrar als morts.

Sòfocles, Aïax 1332-1343

Οδ· ἄκουέ νυν. Τὸν ἄνδρα τόνδε πρὸς θεῶν
μὴ τλῆς ἄθαπτον ὧδ' ἀναλγήτως βαλεῖν·
μηδ' ἢ βία σε μηδαμῶς νικησάτω
τοσόνδε μισεῖν ὥστε τὴν δίκην πατεῖν.
Κάμοι γὰρ ἦν ποθ' οὗτος ἔχθιστος στρατοῦ,
ἐξ οὗ 'κράτησα τῶν Ἀχιλλείων ὅπλων,
ἀλλ' αὐτὸν ἔμπας ὄντ' ἐγὼ τοιόνδ' ἐμοὶ
οὐ τᾶν ἀτιμάσαιμι ἄν, ὥστε μὴ λέγειν
ἐν ἄνδρ' ἰδεῖν ἄριστον Ἀργείων, ὅσοι
Τροίαν ἀφικόμεσθα, πλὴν Ἀχιλλέως.
᾿Ωστ' οὐκ ἂν ἐνδίκως γ' ἀτιμάζοιτό σοι·
οὐ γάρ τι τοῦτον, ἀλλὰ τοὺς θεῶν νόμους
φθείροις ἄν.

ODISSEU.- Escolta, doncs. Pels déus, aquest home no t'atrevisques a llançar-lo així cruelment i insepult: i que la violència de cap manera et vença com per odiar semblant home fins al punt de trepitjar la justícia. Perquè també per a mi era aquest el més odiat de l'exèrcit, des del moment en què em vaig apoderar de les armes d'Aquil·les. Però jo no el deshonraria, encara que tinga aquests sentiments envers mi, fins al punt de no dir que he vist en un sol home el més valent dels argius, tots els que vam anar a Troia, excepte d'Aquil·les. De manera que no podria ser deshonrat per tu justament, perquè no destrossaries aquest, sinó les lleis dels déus.

Plató, Lleis 909c

Ἀποθανόντα δὲ ἔξω τῶν ὁρίων ἐκβάλλειν ἄταφον· ἐὰν δέ τις ἐλεύθερος συνθάπτῃ, δίκας ἀσεβείας τῷ ἐθέλοντι λαγχάνειν ὑπεχέτω.

I a qui haja mort fora de les fronteres llanceu-lo insepult; i si cap home lliure participa en el seu sepeli, quede subjecte a processos d'impietat per part de qui vulga incoar-los.

La πόλις grega i la πολιτική τέχνη

Sòfocles, *Èdip a Colonos* 911-918

Θη· Ἐπεὶ δέδρακας οὔτ' ἐμοῦ καταζίως
οὔθ' ὧν πέφυκας αὐτὸς οὔτε σῆς χθονός,
ὅστις δίκαι' ἀσκοῦσαν εἰσελθὼν πόλιν
κᾶνευ νόμου κραίνουσαν οὐδὲν, εἴτ' ἀφείς
τὰ τῆσδε τῆς γῆς κύρι' ὧδ' ἐπεισπεσὼν
ἄγεις θ' ἂ χρῆζεις καὶ παρίστασαι βία
καί μοι πόλιν κένανδρον ἢ δούλην τινὰ
ἔδοξας εἶναι, κάμ' ἴσον τῷ μηδενί.

TESEU.- Atès que no has actuat de forma molt digna de mi ni d'aquells dels que tu mateix has nascut ni de la teua terra, tu, que has entrat en una ciutat que s'exercita en allò que és just i que no realitza res sense la llei i has menyspreat les lleis sobiranes d'aquesta terra, irromps així i te'n portes el que desitges i ho poses al teu costat amb violència i consideres la meua ciutat buida d'homes i esclava, i a mi igual a no res.

Sòfocles, *Antígona* 738-739

Κρ· οὐ τοῦ κρατοῦντος ἡ πόλις νομίζεται;
Αι· καλῶς ἐρήμης γ' ἂν σὺ γῆς ἄρχοις μόνος.

CREONT.- No es considera que la ciutat és de qui governa? HEMÓ.- Tu governaries bé una terra buida en solitari.

Èsquil, *Suplicants* 370-375

Χο· σύ τοι πόλις, σὺ δὲ τὸ δήμιον·
πρύτανις ἄκριτος ὦν,
κρατύνεις βωμόν, ἐστίαν χθονός,
ὄνοπήφοισι νεύμασιν σέθεν,
μονοσκήπτροισι δ' ἐν θρόνοις χρέος
πᾶν ἐπικραίνεις· ἄγος φυλάσσου.

COR.- En veritat tu ets la polis, tu el poble. Com a mandatari no subjecte a cap mena de jurisdicció, governes l'altar, l'lar sagrat de la terra, amb els únics vots dels gestos del teu cap, i realitzes tot el que és necessari en un tron de ceptre únic. Guarda't de la màcula.

Eurípides, *Suplicants* 429-437

Θη· οὐδὲν τυράννου δυσμενέστερου πόλει,
ὅπου τὸ μὲν πρώτιστον οὐκ εἰσὶν νόμοι
κοινοί, κρατεῖ δ' εἷς τὸν νόμον κεκτημένος
αὐτὸς παρ' αὐτῷ, καὶ τόδ' οὐκέτ' ἔστ' ἴσον.
Γεγραμμένων δὲ τῶν νόμων, ὃ τ' ἀσθενῆς
ὁ πλούσιός τε τὴν δίκην ἴσην ἔχει.

Ἔστιν δ' ἐνισπεῖν τοῖσιν ἀσθενεστέροις
τὸν εὐτυχοῦντα ταῦθ', ὅταν κλύη κακῶς·
νικᾷ δ' ὁ μείων τὸν μέγαν δίκαι' ἔχων.

TESEU.- No hi ha res més hostil que un tirà per a una ciutat, on fins i tot no existeixen lleis comuns i governa un home sol que posseeix la llei ell mateix amb si mateix, i això ja no és igualitari. Quan les lleis estan escrites, tant el pobre com el ric tenen la mateixa justícia. I a aquests que són més pobres els és possible contestar als afortunats en els mateixos termes, quan se'ls insulta: venç l'inferior al gran si té la justícia.

Eurípides, *Suplicants* 403-408

Θη· πρῶτον μὲν ἦρξω τοῦ λόγου ψευδῶς, ξένε,
ζητῶν τύραννον ἐνθάδ'· οὐ γὰρ ἄρχεται
ἐνὸς πρὸς ἀνδρὸς ἀλλ' ἐλευθέρα πόλις.
Δῆμος δ' ἀνάσσει διαδοχαῖσιν ἐν μέρει
ἐνιαυσίαισιν, οὐχὶ τῷ πλούτῳ διδούς
τὸ πλεῖστον ἀλλὰ χῶ πένης ἔχων ἴσον.

TESEU.- En primer lloc vas començar amb una argumentació falsa, estranger, en buscar un tirà ací. Perquè no està governada per un sol home, sinó que és una polis lliure. El poble és sobirà mitjançant successions en torns anuals, sense concedir a la riquesa el més important, sinó tenint també el pobre igualtat de drets.

Hesíode, *Treballs i dies* 274-285

ἜΩ Πέρση, σὺ δὲ ταῦτα μετὰ φρεσὶ βάλλεο σῆσι
καὶ νυ δίκης ἐπάκουε, βίης δ' ἐπιλήθεο πάμπαν.
Τόνδε γὰρ ἀνθρώποισι νόμον διέταξε Κρονίων,
ἰχθύσι μὲν καὶ θηρσὶ καὶ οἰκωνοῖς πετεηνοῖς
ἔσθην ἀλλήλους, ἐπεὶ οὐ δίκη ἐστὶ μετ' αὐτοῖς·
ἀνθρώποισι δ' ἔδωκε δίκην, ἣ πολλὸν ἀρίστη
γίνεται· εἰ γὰρ τίς κ' ἐθέλη τὰ δίκαι' ἀγορευῆσαι
γινώσκων, τῷ μὲν τ' ὄλβον διδοῖ εὐρύοπα Ζεὺς·
ὃς δὲ κε μαρτυρήσιν ἐκὼν ἐπίορκον ὁμόςσας
ψεύσεται, ἐν δὲ δίκην βλάβας νήκεστον ἀασθῆ,
τοῦ δὲ τ' ἀμαυροτέρη γενεὴ μετόπισθε λέλειπται·
ἀνδρὸς δ' εὐόρκου γενεὴ μετόπισθεν ἀμείνων.

Perses, tu posa això en el teu ànim i escolta la justícia, oblida del tot la violència. Perquè el Cronida va disposar aquesta llei per als homes: als peixos, a les feres i als alats ocells que es devoren entre ells, perquè no està la justícia entre ells, en canvi, als homes els va donar la justícia, que arriba a ser la millor amb molta diferència. Perquè si algú, en conèixer-la, vol dir en públic el que és just, a aquest Zeus d'ampli esguard li concedeix prosperitat; però qui en els seus testimonis, després de cometre perjuri en el jurament, menteix per pròpia voluntat, ofèn la justícia i causa un perjudici irreparable. La nissaga d'aquest és considerada endavant més obscura, però la nissaga de l'home que jura bé, després és millor.

Plató, *Protàgores* 322a-d

Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος θείας μετέσχε μοίρας, πρῶτον μὲν διὰ τὴν τοῦ θεοῦ συγγένειαν ζῶων μόνον θεοὺς ἐνόμισεν, καὶ ἐπεχείρει βωμούς τε ἰδρῦεσθαι καὶ ἀγάλματα θεῶν· ἔπειτα φωνὴν καὶ ὀνόματα ταχὺ διηρθρώσατο τῇ τέχνῃ, καὶ οἰκίσεις καὶ ἐσθῆτας καὶ ὑποδέσεις καὶ στρωμνάς καὶ τὰς ἐκ γῆς τροφὰς ἤϋρετο. Οὕτω δὴ παρεσκευασμένοι κατ' ἀρχὰς ἄνθρωποι ὤκουν σποράδην, πόλεις δὲ οὐκ ἦσαν· ἀπώλλυντο οὖν ὑπὸ τῶν θηρίων διὰ τὸ πανταχῆ αὐτῶν ἀσθενέστεροι εἶναι, καὶ ἡ δημιουργικὴ τέχνη αὐτοῖς πρὸς μὲν τροφήν ἱκανὴ βοηθὸς ἦν, πρὸς δὲ τὸν τῶν θηρίων πόλεμον ἐνδεής -πολιτικὴν γὰρ τέχνην οὐπω εἶχον, ἧς μέρος πολεμική- ἐζήτουν δὴ ἀθροίζεσθαι καὶ σῶζεσθαι κτίζοντες πόλεις· ὅτ' οὖν ἀθροισθεῖεν, ἠδίκουν ἀλλήλους ἅτε οὐκ ἔχοντες τὴν πολιτικὴν τέχνην, ὥστε πάλιν σκεδαννύμενοι διεφθείροντο. Ζεὺς οὖν δεῖσας περὶ τῷ γένει ἡμῶν μὴ ἀπόλοιτο πᾶν, Ἐρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἵν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί. Ἐρωτᾷ οὖν Ἐρμῆς Δία τίνα οὖν τρόπον δοίη δίκην καὶ αἰδῶ ἀνθρώποις· “Πότερον ὡς αἱ τέχναι νενέμηνται, οὕτω καὶ ταύτας νέμω; νενέμηνται δὲ ὧδε· εἷς ἔχων ἰατρικὴν πολλοῖς ἱκανὸς ἰδιώταις, καὶ οἱ ἄλλοι δημιουργοί· καὶ δίκην δὲ καὶ αἰδῶ οὕτω θῶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ἢ ἐπὶ πάντας νείμω;” “Ἐπὶ πάντας,” ἔφη ὁ Ζεὺς, “καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν· καὶ νόμον γε θεὸς παρ' ἐμοῦ τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον πόλεως”.

Atès que l'èsser humà va participar d'una part divina, en primer lloc, a causa d'aquest parentesc amb la divinitat, és l'únic dels animals que va creure en els déus i va començar a erigir altars i estàtues dels déus. Després va adquirir l'art d'articular sons i noms i es va procurar cases, vestits, sandàlies, mants i aliments de la terra. Equipats així, en un principi els humans vivien dispersos i no hi havia ciutats. Així doncs, eren destruïts per les feres, pel fet de ser en tot més febles que elles, i l'art que feien servir per obtenir aliment era una ajuda suficient per a ells, però insuficient per a la guerra contra les feres –perquè encara no tenien l'art de la política, del qual una part és el de la guerra–. Aleshores intentaven agrupar-se i salvar-se construïent ciutats. Però cada vegada que s'agrupaven cometien injustícies els uns amb els altres, perquè no tenien l'art de la política, de manera que en dispersar-se de nou perien. Llavors Zeus, per por que el nostre llinatge fóra aniquilat per complet, va enviar Hermes perquè els portara el sentit del pudor i la justícia amb l'objectiu que foren principis ordinadors de les ciutats i lligams comuns d'amistat. Aleshores Hermes va preguntar a Zeus de quina manera podria donar la justícia i el sentit del pudor als homes: “Com les arts estan distribuïdes, així també les distribuisc? Estan distribuïdes de la manera següent: amb un sol que tinga l'art de la medicina, n'hi ha prou per a tractar molts particulars, també la resta d'artesans. Així dispose del sentit del pudor i de la justícia entre els humans o el distribuisc entre tots?” “Entre tots”, va dir Zeus, “i que tots en participen, perquè no podrien existir les ciutats si uns pocs d'ells participaren com de la resta d'arts. I estableix aquesta llei en el meu nom: que maten a qui no siga capaç de participar del sentit del pudor i de la justícia, com una malaltia de la ciutat.”

Aristòtil, *Política* 1253a 1-5, 15-18, 37-38

Ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι τῶν φύσει ἢ πόλις ἐστὶ, καὶ ὅτι ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον, καὶ ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἤτοι φαῦλός ἐστιν ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος, ὡς περ καὶ ὁ ὑφ' Ὀμήρου λοιδορηθεὶς· ἀφρήτωρ ἀθέμιστος ἀνέστιος· (...) τοῦτο γὰρ πρὸς τὰ ἄλλα ζῷα τοῖς ἀνθρώποις ἴδιον, τὸ μόνον ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ δικαίου καὶ ἀδίκου καὶ τῶν ἄλλων αἴσθησιν ἔχειν· ἢ δὲ τούτων κοινωνία ποιεῖ οἰκίαν καὶ πόλιν. (...) ἢ δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν· ἢ γὰρ δίκη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν· ἢ δὲ δίκη τοῦ δικαίου κρίσις.

En veritat, a partir d'això és evident que la ciutat està entre les coses per naturalesa i que l'ésser humà és per naturalesa un animal polític, i que l'home que no té polis és, per naturalesa o per atzar, inferior o millor que l'ésser humà, com precisament el que és vituperat per Homer: sense fratria, sense llei, sense llar. (...) Així doncs, això és el que, respecte a la resta d'animals, tenen com a propi els éssers humans: posseir ells sols el sentit del bé, del mal, del que és just, del que és injust i de la resta de coses. I la comunió de tot això construeix la casa i la ciutat. (...) La justícia és un concepte polític perquè és la disposició de la comunitat política i el discerniment del que és just.

La σοφία i el σοφιστής en el món grec**Homer, *Iliada* 15, 410-413**

Ἄλλ' ὡς τε στάθμη δόρυ νήϊον ἐξιθύνει
τέκτονος ἐν παλάμησι δαήμονος, ὅς ρά τε πάσης
εὖ εἰδῆ σοφίης ὑποθημοσύνησιν Ἀθήνης,
ὡς μὲν τῶν ἐπὶ ἴσα μάχη τέτατο πτόλεμός τε·

Com la plomada redreça la quilla d'una nau en les mans d'un expert fuster que coneix a fons la seua tècnica gràcies a la instrucció d'Atena, així d'igualada s'estenia la lluita i el combat d'aquests.

Píndar, *Ístmiques* 5, 26-29

Καὶ γὰρ ἡρώων ἀγαθοὶ πολεμισταὶ / λόγον ἐκέρδαναν· κλέονται δ' ἐν τε φορμίγ / γεσσιν
ἐν αὐλῶν τε παμφώνοις ὀμοκλαῖς / μυρίον χρόνον· μελέταν δὲ σοφισταῖς / Διὸς ἕκατι
πρόσβαλον σεβιζόμενοι.

Perquè també entre els herois els bons guerrers van traure com a profit el logos (van guanyar l'elogi de la paraula): perquè en les lires i en els sons de les flautes de moltes veus són glorificats per temps innumerable. I, sent venerats, van procurar ocupació als poetes per voluntat de Zeus.

Πλάτων, *Πρωταγόρας* 321c-d

Ἀπορία οὖν σχόμενος ὁ Προμηθεὺς ἦντινα σωτηρίαν τῷ ἀνθρώπῳ εὐροι, κλέπτει Ἡφαίστου καὶ Ἀθηναῖς τὴν ἔντεχνον σοφίαν σὺν πυρὶ —ἀμήχανον γὰρ ἦν ἄνευ πυρὸς αὐτὴν κτητὴν τῷ ἢ χρησίμην γενέσθαι— καὶ οὕτω δὴ δωρεῖται ἀνθρώπῳ.

Perquè Prometeu, sense saber què fer sobre quin tipus de salvació podria trobar per a l'home, furta l'habilitat enginyosa d'Hefest i d'Atena, juntament amb el foc —perquè era impossible que aquesta habilitat fóra adquirida o utilitzada per algú sense el foc— i d'aquesta manera el va entregar com a regal per a l'home.

Ἔσquil, *Prometeu encadenat* 60-63

Ηφ· ἄραρεν ἦδε γ' ὠλένη δυσεκλύτως.
Κρ· καὶ τήνδε νῦν πόρπασον ἀσφαλῶς, ἵνα
μάθη σοφιστῆς ὢν Διὸς νωθέστερος.
Ηφ· πλὴν τοῦδ' ἂν οὐδεὶς ἐνδίκως μέμψαιτό μοι.

HEFEST.- Aquest braç ja està ajustat, de manera que no es pot deslligar. PODER.- Ara agarra aquest altre amb força, perquè sàpiga que la seua habilitat és més lenta que la de Zeus. HEFEST.- Excepte ell, ningú podria reprovar la meua obra amb justícia.

Σòφοκλῆς, *Filòκτετες* 77-78

Οδ· ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο δεῖ σοφισθῆναι, κλοπεὺς
ὅπως γενήσῃ τῶν ἀνικητῶν ὅπλων.

ODISSEU.- Doncs bé, això mateix has d'enginyar: convertir-te en lladre de les seues armes invencibles.

Σòφοκλῆς, *Filòκτετες* 1244-1246

Νε· σοφὸς πεφυκῶς οὐδὲν ἐξαυδᾶς σοφόν.
Οδ· σὺ δ' οὔτε φωνεῖς οὔτε δρασεῖεις σοφά.
Νε· ἀλλ' εἰ δίκαια, τῶν σοφῶν κρείσσω τάδε.

NEOPTÒLEM.- Encara que hages nascut enginyós, no dius res enginyós. ODISSEU.- Tu no dius ni fas accions enginyoses. NEOPTÒLEM.- La justícia val més que l'enginy.

Πλάτων, *Ἀπολογία* 20d-e

Ποίαν δὴ σοφίαν ταύτην; ἥπερ ἐστὶν ἴσως ἀνθρωπίνη σοφία· τῷ ὄντι γὰρ κινδυνεύω ταύτην εἶναι σοφός. Οὗτοι δὲ τάχ' ἂν, οὓς ἄρτι ἔλεγον, μείζω τινὰ ἢ κατ' ἀνθρώπων σοφίαν σοφοὶ εἶεν, ἢ οὐκ ἔχω τί λέγω· οὐ γὰρ δὴ ἔγωγε αὐτὴν ἐπίσταμαι, ἀλλ' ὅστις φησὶ ψεύδεται τε καὶ ἐπὶ διαβολῇ τῇ ἐμῇ λέγει.

Quina saviesa és aquesta? La que, potser, és saviesa pròpia de l'home, perquè en realitat corre el risc de ser savi respecte a aquesta. Aquests, dels que parlava fa un moment, potser siguen savis respecte a una saviesa major que la pròpia d'un home, o no sé com qualificar-la. Parle així perquè jo no conec aquesta saviesa, i aquell que ho afirma menteix i parla per a calumniar-me.

Aristòtil, *Metafísica* 982a

Ἵτι μὲν οὖν ἡ σοφία περί τινος ἀρχᾶς καὶ αἰτίας ἐστὶν ἐπιστήμη, δῆλον. (...) ὑπολαμβάνομεν δὴ πρῶτον μὲν ἐπίστασθαι πάντα τὸν σοφὸν ὡς ἐνδέχεται, μὴ καθ' ἕκαστον ἔχοντα ἐπιστήμην αὐτῶν· εἶτα τὸν τὰ χαλεπὰ γινῶναι δυνάμενον καὶ μὴ ῥάδια ἀνθρώπῳ γινώσκειν, τοῦτον σοφόν (τὸ γὰρ αἰσθάνεσθαι πάντων κοινόν, διὸ ῥάδιον καὶ οὐδὲν σοφόν).

És evident que la saviesa és una ciència quant a certs principis i causes. (...) En primer lloc, solem opinar que el savi sap totes les coses en la mesura del possible, sense tenir ciència de cada una d'elles en particular. A més, considerem savi aquell que és capaç de tenir coneixement de les coses que no són fàcils de conèixer per a l'home (perquè el coneixement sensible és comú a tots, per tant és fàcil i en no res savi).

Plató, *Protàgores* 312c-d

Λέγε δή, τί ἡγῆ εἶναι τὸν σοφιστήν; — Ἐγὼ μὲν, ἦ δ' ὅς, ὥσπερ τοῦνομα λέγει, τοῦτον εἶναι τὸν τῶν σοφῶν ἐπιστήμονα. — Οὐκοῦν, ἦν δ' ἐγώ, τοῦτο μὲν ἔξεστι λέγειν καὶ περὶ ζωγράφων καὶ περὶ τεκτόνων, ὅτι οὗτοί εἰσιν οἱ τῶν σοφῶν ἐπιστήμονες· ἀλλ' εἴ τις ἔροιτο ἡμᾶς, “Τῶν τί σοφῶν εἰσιν οἱ ζωγράφοι ἐπιστήμονες,” εἴπομεν ἄν που αὐτῷ ὅτι τῶν πρὸς τὴν ἀπεργασίαν τὴν τῶν εἰκόνων, καὶ τᾶλλα οὕτως. Εἰ δέ τις ἐκεῖνο ἔροιτο, “Ὁ δὲ σοφιστὴς τῶν τί σοφῶν ἐστίν;” τί ἂν ἀποκρινοίμεθα αὐτῷ; ποίας ἐργασίας ἐπιστάτης; — Τί ἂν εἴπομεν αὐτὸν εἶναι, ὃ Σώκρατες, ἢ ἐπιστάτην τοῦ ποιῆσαι δεινὸν λέγειν; — Ἴσως ἄν, ἦν δ' ἐγώ, ἀληθῆ λέγοιμεν, οὐ μέντοι ἰκανῶς γε· ἐρωτήσεως γὰρ ἔτι ἢ ἀπόκρισις ἡμῶν δεῖται, περὶ ὅτου ὁ σοφιστὴς δεινὸν ποιεῖ λέγειν.

Doncs bé, digues-me què penses que és un sofista. — Segons jo crec, va dir ell, com el nom indica, aquest és un home que coneix coses sàvies. — En canvi, vaig dir jo, també sobre els pintors i els arquitectes es pot dir que coneixen coses sàvies, però si algú ens preguntara de quin tipus de coses sàvies són coneixedors els pintors, li contestaríem que és en el treball de les imatges, i així en la resta de coses. Però si algú ens preguntara de quin tipus de coses sàvies és coneixedor el sofista, què li respondríem? Quin treball sap fer? — Què podríem dir que és ell, Sòcrates, sinó coneixedor en de parlar amb habilitat? — Potser, vaig dir jo, diríem la veritat, però de manera insuficient, perquè aquesta resposta encara necessita, segons el nostre judici, una pregunta, sobre la qual el sofista és hàbil per a parlar.

Πλάτο, *El sofista* 224a-d

ΞΕΝΟΣ· Μουσικήν τε τοίνυν συνάπασαν λέγωμεν, ἐκ πόλεως ἐκάστοτε εἰς πόλιν ἔνθεν μὲν ὠνηθεῖσαν, ἐτέρωσε δὲ ἀγομένην καὶ πιπρασκομένην, καὶ γραφικὴν καὶ θαυματοποικὴν καὶ πολλὰ ἕτερα τῆς ψυχῆς, τὰ μὲν παραμυθίας, τὰ δὲ καὶ σπουδῆς χάριν ἀχθέντα καὶ πωλούμενα, τὸν ἄγοντα καὶ πωλοῦντα μηδὲν ἦττον τῆς τῶν σιτίων καὶ ποτῶν πράσεως ἔμπορον ὀρθῶς ἂν λεγόμενον παρασχεῖν. ΘΕΑΙΤΗΤΟΣ· Ἀληθέστατα λέγεις. ΞΕ· Οὐκοῦν καὶ τὸν μαθήματα συνωνούμενον πόλιν τε ἐκ πόλεως νομίσματος ἀμείβοντα ταῦτόν προσερεῖς ὄνομα; ΘΕΑΙ· Σφόδρα γε. ΞΕ· Τῆς δὴ ψυχεμπορικῆς ταύτης ἄρ' οὐ τὸ μὲν ἐπιδεικτικὴν δικαιοτάτα λέγοιτ' ἂν, τὸ δὲ γελοῖον μὲν οὐχ ἦττον τοῦ πρόσθεν, ὅμως δὲ μαθημάτων οὔσαν πρᾶσιν αὐτὴν ἀδελφῶ τι τῆς πράξεως ὀνόματι προσεπειεῖν ἀνάγκη; ΘΕΑΙ· Πάνυ μὲν οὖν. ΞΕ· Ταύτης τοίνυν τῆς μαθηματοπωλικῆς τὸ μὲν περὶ τὰ τῶν ἄλλων τεχνῶν μαθήματα ἐτέρω, τὸ δὲ περὶ τὸ τῆς ἀρετῆς ἄλλω προσρητέον. ΘΕΑΙ· Πῶς γὰρ οὐ; ΞΕ· Τεχνοπωλικὸν μὴν τό γε περὶ τᾶλλα ἂν ἀρμόττοι· τὸ δὲ περὶ ταῦτα σὺ προθυμήθητι λέγειν ὄνομα. ΘΕΑΙ· Καὶ τί τις ἂν ἄλλο ὄνομα εἰπὼν οὐκ ἂν πλημμελοῖη πλὴν τὸ νῦν ζητούμενον αὐτὸ εἶναι τὸ σοφιστικὸν γένος; ΞΕ· Οὐδὲν ἄλλο. ἴθι δὴ νῦν συναγάγωμεν αὐτὸ λέγοντες ὡς τὸ τῆς κτητικῆς, μεταβλητικῆς, ἀγοραστικῆς, ἐμπορικῆς, ψυχεμπορικῆς περὶ λόγους καὶ μαθήματα ἀρετῆς πωλητικὸν δεύτερον ἀνεφάνη σοφιστικῆ. ΘΕΑΙ· Μάλα γε.

ESTRANGER.- Així doncs, diem que la música, en totes les seues formes, venuda de ciutat en ciutat, portada i comprada ençà i enllà, així com la pintura, l'art de prestidigitar i moltes altres arts destinades a l'ànima, que es transporten i es venen, siga per diversió o per un assumpte seriós, podríem dir que a aquell que les porta i les ven li concedeixen amb rectitud el títol de comerciant, en res menys que la venda de menjars i begudes. TEETET.- Dius la veritat més encertada. ESTRANGER.- I a aquell que es dedica a vendre les ciències i les intercanvia per diners de ciutat en ciutat no li aplicaràs el mateix nom? TEETET.- Per descomptat. ESTRANGER.- I és veritat que aquest comerç de l'ànima no es podria anomenar amb molta justícia art d'exhibició, sinó amb un nom que no seria menys ridícul que l'anterior. En canvi tractant-se de ciències seria necessari que aquesta venda rebera un nom emparentat amb la seua obra? TEETET.- Certament. ESTRANGER.- Així doncs, d'aquesta venda de ciències, la part relativa a les ciències d'altres arts ha de tenir un nom, en canvi aquella que s'ocupa de la virtut ha de tenir-ne un altre. TEETET.- Com no? ESTRANGER.- Venda d'arts és el nom que convindria a la primera. Pel que fa a la segona, intenta dir tu el nom. TEETET.- I quin nom es podria dir sense equivocar-se, excepte que el que ara busquem és el gènere sofístic? ESTRANGER.- Cap altre. Recapitem ara i diguem que aquesta part de l'adquisició, de l'intercanvi, del comerç, del comerç de l'ànima, que trafica amb els discursos i ensenyances de la virtut, s'ha mostrat en un segon pla com la sofística. TEETET.- Per descomptat.

L'oposició platònica entre δόξα i ἐπιστήμη**Πλάτο, *Gòrgies* 511b-c**

ΣΩ· Ἡ οἶε δεῖν τοῦτο παρασκευάζεσθαι ἄνθρωπον, ὡς πλεῖστον χρόνον ζῆν, καὶ μελετᾶν τὰς τέχνας ταύτας αἰ ἡμᾶς ἀεὶ ἐκ τῶν κινδύνων σώζουσιν, ὥσπερ καὶ ἦν σὺ κελεύεις ἐμὲ μελετᾶν τὴν ῥητορικὴν τὴν ἐν τοῖς δικαστηρίοις διασώζουσαν; ΚΑΛ· Ναι μὰ Δία ὀρθῶς

γέ σοι συμβουλευόντων. ΣΩ· Τί δέ, ὦ βέλτιστε; ἤ και ἡ τοῦ νεῖν ἐπιστήμη σεμνή τις σοι δοκεῖ εἶναι; ΚΑΛ· Μὰ Δί' οὐκ ἔμοιγε.

SÒCRATES.- Creus que l'home ha de preparar-se per viure el màxim de temps possible i practicar aquestes arts que sempre ens salven dels perills, com la que tu em convides a practicar, la retòrica, que ens salva en els tribunals? CÀL·LICLES.- Sí, per Zeus, per descomptat que et dona bons consells. SÒCRATES.- I aleshores, què, el meu millor amic, l'art de nadar et sembla quelcom venerable? CÀL·LICLES.- No, per Zeus.

Sòfocles, *Filoctetes* 1054-1059

Οδ· Ἄφετε γὰρ αὐτόν, μηδὲ προσψάουσητ' ἔτι.
ἔατε μίμνεν. Οὐδὲ σοῦ προσχρήζομεν,
τά γ' ὄπλ' ἔχοντες ταῦτ'· ἐπεὶ πάρεστι μὲν
Τεῦκρος παρ' ἡμῖν, τήνδ' ἐπιστήμην ἔχων,
ἐγὼ θ', ὅς οἶμαι σοῦ κάκιον οὐδὲν ἄν
τούτων κρατύνειν, μηδ' ἐπιθύνειν χερί.

ODISSEU.- Solteu-lo i no el toqueu més, deixeu-lo que es quede. Ja no et necessitem, atès que tenim aquestes armes. Teucres, que té aquesta tècnica, està del nostre costat, i també jo, que sé que no les manejaria pitjor que tu ni les dirigiria amb la meua mà.

Plató, *Fileb* 55d

ΣΩ· Οὐκοῦν ἡμῖν τὸ μὲν οἶμαι δημιουργικόν ἐστι τῆς περὶ τὰ μαθήματα ἐπιστήμης, τὸ δὲ περὶ παιδείαν καὶ τροφήν. Ἦ πῶς; ΠΡΩ· Οὕτως.

SÒCRATES.- Perquè, segons crec, una part del coneixement sobre les ciències consisteix en la producció artesanal, i una altra en la formació de la joventut i l'educació. O com? PROTARC.- Sí.

Sòfocles, *Èdip Rei* 1110-1116

Οι· εἰ χρή τι κάμῃ μὴ συναλλάξαντά πω,
πρέσβεις, σταθμᾶσθαι, τὸν βοτήρ' ὄρᾱν δοκῶ,
ὄνπερ πάλαι ζητοῦμεν. (...)
τῇ δ' ἐπιστήμῃ σύ μου
προὔχοις τάχ' ἄν που, τὸν βοτήρ' ἰδὼν πάρος.

ÈDIP.- Si he de fer jo conjectures, ancians, crec estar veient el pastor que des de fa un moment busquem. (...) Però tu, potser, podries superar-me en coneixement per haver vist abans el pastor.

Sòfocles, *Antígona* 718-721

Αι· ἀλλ' εἶκε θυμοῦ καὶ μετάστασιν δίδου.
γνώμη γὰρ εἶ τις κάπ' ἔμοῦ νεωτέρου

πρόσεστι, φήμ' ἔγωγε πρεσβεύειν πολὺ
φῦναι τὸν ἄνδρα πάντ' ἐπιστήμης πλέων·

HEMÓ.- Així que cedeix en la teua còlera i consent a canviar. Perquè si tinc raó, encara que siga jove, afirma que és molt preferible que tot home estiga ple per naturalesa de coneixement.

Plató, Banquet 208a-b

Πολὺ δὲ τούτων ἀτοπώτερον ἔτι, ὅτι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι μὴ ὅτι αἱ μὲν γίνονται, αἱ δὲ ἀπόλλυνται ἡμῖν, καὶ οὐδέποτε οἱ αὐτοὶ ἐσμεν οὐδὲ κατὰ τὰς ἐπιστήμας, ἀλλὰ καὶ μία ἐκάστη τῶν ἐπιστημῶν ταῦτον πάσχει. Ὁ γὰρ καλεῖται μελετᾶν, ὡς ἐξιούσης ἐστὶ τῆς ἐπιστήμης· λήθη γὰρ ἐπιστήμης ἐξοδος, μελέτη δὲ πάλιν καινὴν ἐμποιοῦσα ἀντὶ τῆς ἀπιούσης μνήμην σφάζει τὴν ἐπιστήμην, ὥστε τὴν αὐτὴν δοκεῖν εἶναι. Τούτῳ γὰρ τῷ τρόπῳ πᾶν τὸ θνητὸν σφάζεται, οὐ τῷ παντάπασιν τὸ αὐτὸ ἀεὶ εἶναι ὥσπερ τὸ θεῖον, ἀλλὰ τῷ τὸ ἀπὸν καὶ παλαιούμενον ἕτερον νέον ἐγκαταλείπειν οἷον αὐτὸ ἦν.

Però encara molt més estrany que això és el fet que també els coneixements no només naixen uns i moren altres en nosaltres, de manera que no som mai els mateixos ni tan sols en relació amb els coneixements, sinó que també li ocorre el mateix a cadascun dels coneixements en particular. Perquè el que diu fer activitats pràctiques existeix perquè el coneixement ix de nosaltres, ja que l'oblit és l'eixida d'un coneixement, mentre que la pràctica, d'altra banda, en implantar un nou record en lloc del que marxa manté fora de perill el coneixement, fins al punt que sembla ser el mateix. Així doncs, d'aquesta manera es conserva tot allò que és mortal, no per ser sempre completament el mateix, com allò que és diví, sinó perquè el que marxa i està ja envellit deixa al seu lloc una altra cosa nova semblant a allò que era.

Plató, República 477a-b; 478a; 479e

— Οὐκοῦν εἰ ἐπὶ μὲν τῷ ὄντι γνῶσις ἦν, ἀγνωσία δ' ἐξ ἀνάγκης ἐπὶ μὴ ὄντι, ἐπὶ τῷ μεταξὺ τούτῳ μεταξὺ τι καὶ ζητητέον ἀγνοίας τε καὶ ἐπιστήμης, εἴ τι τυγχάνει ὄν τοιοῦτον; — Πάνυ μὲν οὖν. — Ἄρ' οὖν λέγομέν τι δόξαν εἶναι; — Πῶς γὰρ οὐ; — Πότερον ἄλλην δύναμιν ἐπιστήμης ἢ τὴν αὐτήν; — Ἄλλην. — Ἐπ' ἄλλῳ ἄρα τέτακται δόξα καὶ ἐπ' ἄλλῳ ἐπιστήμη, κατὰ τὴν δύναμιν ἑκατέρα τὴν αὐτῆς. — Οὕτω. — Οὐκοῦν ἐπιστήμη μὲν ἐπὶ τῷ ὄντι πέφυκε γνῶναι ὡς ἔστι τὸ ὄν; (...)

— Καλῶς, ἦν δ' ἐγώ, καὶ δῆλον ὅτι ἕτερον ἐπιστήμης δόξα ὁμολογεῖται ἡμῖν. — Ἐτερον. — Ἐφ' ἐτέρῳ ἄρα ἕτερόν τι δυναμένη ἑκατέρα αὐτῶν πέφυκεν; — Ἀνάγκη. — Ἐπιστήμη μὲν γέ που ἐπὶ τῷ ὄντι, τὸ ὄν γνῶναι ὡς ἔχει; — Ναί. (...)

— Τοὺς ἄρα πολλὰ καλὰ θεωμένους, αὐτὸ δὲ τὸ καλὸν μὴ ὀρῶντας μὴδ' ἄλλῳ ἐπ' αὐτὸ ἄγοντι δυναμένους ἔπεσθαι, καὶ πολλὰ δίκαια, αὐτὸ δὲ τὸ δίκαιον μὴ, καὶ πάντα οὕτω, δοξάζειν φήσομεν ἅπαντα, γινώσκουν δὲ ὧν δοξάζουσιν οὐδέν.

— *En conseqüència, si el coneixement es refereix a allò que és i la ignorància a allò que no és per necessitat, cal indagar quina cosa intermèdia entre el coneixement científic i la ignorància es refereix a això que és intermedi, si és que hi ha alguna cosa així? — Per*

descomptat. — Anomenem aquesta “alguna cosa” opinió? — Com no? — És una potència distinta del coneixement o la mateixa? — Distinta. — Així doncs, l’opinió correspon a una cosa i el coneixement científic a una altra, segons la potència que cadascuna tinga en sí mateixa. — Així és. — El coneixement científic correspon per naturalesa a allò que és i coneix, com és l’èsser? (...)

— Molt bé, vaig dir jo, és evident que estem d’acord en el fet que l’opinió és alguna cosa distinta del coneixement científic. — Sí, alguna cosa distinta. — Per consegüent, cadascuna d’aquestes coses, per tenir una potència distinta, està assignada per naturalesa a alguna cosa distinta? — Necessàriament. — I potser el coneixement científic està assignat per naturalesa a l’èsser, de manera que pot conèixer l’èsser. — Sí. (...)

— Per consegüent, d’aquells que contemplen moltes coses belles, però no veuen allò que és bell en si, ni són capaços de seguir un altre que els porte fins a allò mateix, o que veuen moltes coses justes, però no allò que és just en si, i així amb tot, direm que opinen sobre tot, però no coneixen res d’allò sobre el que opinen.

Aristòtil, *Metafísica* 1078b 17-19 i 27-31

Σωκράτους δὲ περὶ τὰς ἠθικὰς ἀρετὰς πραγματευομένου καὶ περὶ τούτων ὀρίζεσθαι καθόλου ζητοῦντος πρώτου. (...) Δύο γὰρ ἐστὶν ἃ τις ἂν ἀποδοίη Σωκράτει δικαίως, τοὺς τ’ ἐπακτικούς λόγους καὶ τὸ ὀρίζεσθαι καθόλου· ταῦτα γὰρ ἐστὶν ἄμφω περὶ ἀρχῆν ἐπιστήμης.

Sòcrates es va ocupar de les virtuts ètiques i va ser el primer a intentar donar definicions universals d’aquestes. (...) Així doncs, dues són les coses que es podrien reconèixer a Sòcrates amb justícia: l’argumentació inductiva i la definició universal. Perquè ambdues tracten del principi del coneixement.

La idea platònica i el món de les formes

Píndar, *Olímpiques* 10, 100-104

Τὸν εἶδον κρατέοντα χερὸς ἀλκᾶ / βωμόν παρ’ Ὀλύμπιον / κεῖνον κατὰ χρόνον / ἰδέα τε καλόν / ὄρα τε κεκραμένον.

El vaig veure triomfant amb la força de la seua mà al costat de l’altar d’Olímpia en aquell temps, un jove preciós de figura i impregnat de juvenesa.

Plató, *Fedó* 109b

Εἶναι γὰρ πανταχῆ περὶ τὴν γῆν πολλὰ κοῖλα καὶ παντοδαπὰ καὶ τὰς ἰδέας καὶ τὰ μεγέθη, εἰς ἃ συνερρυηκέναι τό τε ὕδωρ καὶ τὴν ὀμίχλην καὶ τὸν ἀέρα.

Així doncs, hi ha al voltant de la terra per tots els llocs nombroses cavitats i de totes les classes, tant en formes com en mides, en les quals han confluït l’aigua, la boira i l’aire.

Eurípides, *Bacants* 470-472

Δι· ὄρων ὄρωντα, καὶ δίδωσιν ὄργια.
 Πε· τὰ δ' ὄργι' ἐστὶ τίν' ιδέαν ἔχοντά σοι;
 Δι· ἄρρητ' ἀβακχεύτοισιν εἰδέναι βροτῶν.

DIONÍS.- Em veia com jo a ell, i m'ha concedit els seus ritus. PENTEU.- Aquests ritus teus són... Quina forma tenen? DIONÍS.- És il·lícit saber-ho per als no iniciats en els ritus bàquics.

Plató, *Eutifró* 6d-e

ΣΩ· Μέμνησαι οὖν ὅτι οὐ τοῦτό σοι διεκελευόμην, ἔν τι ἢ δύο με διδάξαι τῶν πολλῶν ὁσίων, ἀλλ' ἐκεῖνο αὐτὸ τὸ εἶδος ᾧ πάντα τὰ ὅσια ὅσια ἐστίν; ἔφησθα γάρ που μιᾷ ιδέα τά τε ἀνόσια ἀνόσια εἶναι καὶ τὰ ὅσια ὅσια· ἢ οὐ μνημονεύεις; ΕΥΘ· Ἔγωγε. ΣΩ· Ταύτην τοίνυν με αὐτὴν διδάξον τὴν ιδέαν τίς ποτέ ἐστίν.

SÒCRATES.- Recordes que jo no t'incitava a ensenyar-me un o dos dels molts actes pietosos, sinó aquella mateixa naturalesa per la qual totes les coses pietoses són pietoses? Així doncs, tu afirmaves que a causa d'una sola naturalesa les coses impies són impies i les pietoses pietoses: o no ho recordes? EUTIFRÓ.- Sí. SÒCRATES.- Ensenya'm, doncs, quina és precisament aquesta natura.

Plató, *República* 507b; 508d-e; 596b

— Καὶ αὐτὸ δὴ καλὸν καὶ αὐτὸ ἀγαθόν, καὶ οὕτω περὶ πάντων ἃ τότε ὡς πολλὰ ἐτίθεμεν, πάλιν αὖ κατ' ιδέαν μίαν ἐκάστου ὡς μιᾶς οὐσης τιθέντες, “ὅ ἐστίν” ἕκαστον προσαγορεύομεν. — Ἔστι ταῦτα. — Καὶ τὰ μὲν δὴ ὀραῖσθαί φαμεν, νοεῖσθαι δ' οὐ, τὰς δ' αὖ ιδέας νοεῖσθαι μὲν, ὀραῖσθαι δ' οὐ. (...) Τοῦτο τοίνυν τὸ τὴν ἀλήθειαν παρέχον τοῖς γινωσκομένοις καὶ τῷ γινώσκοντι τὴν δύναμιν ἀποδιδόν τὴν τοῦ ἀγαθοῦ ιδέαν φάθι εἶναι· αἰτίαν δ' ἐπιστήμης οὕσαν καὶ ἀληθείας, ὡς γινωσκομένης μὲν διανοοῦ, οὕτω δὲ καλῶν ἀμφοτέρων ὄντων, γνώσεώς τε καὶ ἀληθείας, ἄλλο καὶ κάλλιον ἔτι τούτων ἡγούμενος αὐτὸ ὀρθῶς ἡγήσῃ. (...) — Ἀλλὰ ιδέαι γέ που περὶ ταῦτα τὰ σκευὴ δύο, μία μὲν κλίνης, μία δὲ τραπέζης. — Naί. — Οὐκοῦν καὶ εἰώθαμεν λέγειν ὅτι ὁ δημιουργὸς ἐκατέρου τοῦ σκεύους πρὸς τὴν ιδέαν βλέπων οὕτω ποιεῖ ὁ μὲν τὰς κλίνας, ὁ δὲ τὰς τραπέζας, αἷς ἡμεῖς χρώμεθα, καὶ ἄλλα κατὰ ταῦτά; οὐ γάρ που τὴν γε ιδέαν αὐτὴν δημιουργεῖ οὐδεὶς τῶν δημιουργῶν.

— *També afirmem que hi ha alguna cosa bella en si i bona en si, i així respecte de totes aquelles coses que llavors postulàvem com a múltiples. De nou al seu torn postulem que cada multiplicitat és una unitat, segons una idea única, i denominem cadascuna “allò que és”. — Així és. — I d'aquelles coses diem que són vistes, però no pensades, mentre que les idees són pensades, però no vistes. (...) Aleshores, allò que proporciona la veritat a les coses que es poden conèixer i atorga al que coneix el poder de conèixer pots dir que és la idea del bé, i per ser causa del coneixement i de la veritat has de pensar-la com a cognoscible. I sent així de bells els dos, coneixement i veritat, si consideres correctament l'assumpte, tindràs la idea de bé per alguna cosa distinta i encara més bella que aquestes*

coses. (...) — Però idees d'aquests mobles, n'hi ha dues: una del llit i una altra de la taula. — Sí. — I no acostumem dir també que l'artesà dirigeix el seu esguard cap a la idea de cadascun dels mobles quan fa els llits i les taules, de què nosaltres ens servim, i de la resta d'objectes segons el mateix procediment? Perquè cap artesà podria fabricar la idea en si.

Ètica i moral, ἔθος i ἥθος

Plató, *Polític* 295a

ΞΕ· Ἀλλὰ τὸ τοῖς πολλοῖς γε οἶμαι καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ πῶς οὕτως ἡμιτέως ἐκάστοις τὸν νόμον θήσει, καὶ ἐν γράμμασιν ἀποδιδούς καὶ ἐν ἀγραμμάτοις, πατρίοις δὲ ἔθεσι νομοθετῶν.

ESTRANGER.- Perquè, segons el que jo crec, és segons el que convé a la majoria dels homes i en la majoria dels casos i, en certa mesura, en general, com establirà la llei per a cadascú, tant quan la promulga en un codi escrit, com quan legisla sense escriure segons els costums ancestrals.

Aristòtil, *Ètica a Nicòmac* 1179b 20-26

Γίνεσθαι δ' ἀγαθοὺς οἴονται οἱ μὲν φύσει οἱ δ' ἔθει οἱ δὲ διδαχῇ. Τὸ μὲν οὖν τῆς φύσεως δῆλον ὡς οὐκ ἐφ' ἡμῖν ὑπάρχει, ἀλλὰ διὰ τινος θείας αἰτίας τοῖς ὡς ἀληθῶς εὐτυχέσι ὑπάρχει· ὁ δὲ λόγος καὶ ἡ διδαχὴ μὴ ποτ' οὐκ ἐν ἅπασιν ἰσχύει, ἀλλὰ δεῖ προδιειργάσθαι τοῖς ἔθεσι τὴν τοῦ ἀκροατοῦ ψυχὴν πρὸς τὸ καλῶς χαίρειν καὶ μισεῖν, ὥσπερ γῆν τὴν θρέψουσιν τὸ σπέρμα.

Alguns creuen que els homes arriben a ser bons per naturalesa, altres pel costum, altres per l'ensenyança. Ara bé, és evident que la part que correspon a la naturalesa no està en les nostres mans, sinó que està present en aquells que són veritablement afortunats per alguna causa divina. El raonament i l'ensenyança, potser, no tenen força en tots els casos, sinó que l'ànima del deixeble, com la terra que ha de nodrir la llavor, primer ha de ser treballada pels costums per delectar-se o odiar les coses degudament.

Eurípides, *Hèlena* 273-275

ἼΕΛ· Ἐπειτα πατρίδος θεοί μ' ἀφιδρύσαντο γῆς
ἐς βάρβαρ' ἦθη, καὶ φίλων τητωμένη
δούλη καθέστηκ' οὔσ' ἐλευθέρων ἄπο.

HÈLENA.- Després els déus em van expulsar de la meua pàtria a aquests pobles bàrbars, i, privada dels meus éssers estimats, em vaig convertir en esclava, jo, que procedisc d'homes lliures.

Sòfocles, *Aiax* 594-595

Τεκ· πρὸς θεῶν, μαλάσσου. Αἰ· μῶρά μοι δοκεῖς φρονεῖν,
εἰ τοῦμὸν ἦθος ἄρτι παιδεύειν νοεῖς.

TECMESSA.- Pels déus, ablana't! AIAX.- Em sembla que penses com una nècia, si precisament ara esperes educar el meu caràcter.

Sòfocles, *Antígona* 744-747

Κρ· ἀμαρτάνω γὰρ τὰς ἐμὰς ἀρχὰς σέβων;
Αἰ· οὐ γὰρ σέβεις, τιμάς γε τὰς θεῶν πατῶν.
Κρ· ὃ μίαρὸν ἦθος καὶ γυναικὸς ὕστερον.
Αἰ· οὐ τὰν ἔλοις ἦσσω γε τῶν αἰσχυρῶν ἐμέ.

CREONT.- M'equivoque, doncs, venerant el meu govern? HEMÓ.- No el veneres si trepitges els honors dels déus. CREONT.- Temperament infame i inferior a una dona! HEMÓ.- No podries agafar-me dominat per accions vergonyoses.

Πλάτῳ, *Λleis* 792e

Κυριώτατον γὰρ οὖν ἐμφύεται πᾶσι τότε τὸ πᾶν ἦθος διὰ ἔθος.

Així doncs, en tots nosaltres, amb una gran autoritat, naix el caràcter sencer per mitjà del costum.

Αριστοῦ, *Retòrica* 1395b 13-17

ἦθος δὲ ἔχουσιν οἱ λόγοι ἐν ὅσοις δῆλη ἢ προαίρεσις· αἱ δὲ γινῶμαι πᾶσαι τοῦτο ποιοῦσιν διὰ τὸ ἀποφαίνεσθαι τὸν τὴν γνώμην λέγοντα καθόλου περὶ τῶν προαιρέσεων, ὥστε, ἂν χρηστὰ ὧσιν αἱ γινῶμαι, καὶ χρηστοθήτη φαίνεσθαι ποιοῦσι τὸν λέγοντα.

Tenen aquest caràcter els discursos en què la intenció és clara: i totes les màximes aconseguen aquest resultat pel fet que trasllueixen de forma universal les intencions del qui les diu, de manera que, si les màximes són honestes, faran aparèixer a qui les diu com un home amb caràcter honest.

Heràclit, fr. 119 D-K

ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων.

El caràcter és el destí de l'home..

Hegel, *Lecciones sobre estética II* (trad. de A. Llanos), Buenos Aires, Siglo XXI, 1983, p. 264

Por completo distinto, en efecto, se presenta el problema cuando concepciones y representaciones de un desarrollo posterior de la conciencia religiosa y ética son transferidas a una época o a una nación, cuya total concepción del mundo contradice tales nuevas representaciones. Así la religión cristiana ha creado categorías de lo ético, que eran del todo extrañas a las de los griegos. Por ejemplo, la reflexión interna de la conciencia moral para la decisión de lo que es bueno y malo; el remordimiento y el arrepentimiento pertenecen, pues, al desarrollo de los tiempos modernos; el carácter heroico nada sabe de la inconsecuencia del arrepentimiento; lo que ha hecho está hecho. Orestes no tiene ninguna clase de arrepentimiento por el asesinato de su madre; las furias vengadoras lo persiguen, es cierto, pero las Euménides son, a la vez, representadas como fuerzas universales y no como la voz de su conciencia subjetiva.

Hegel, *Filosofía del derecho* (intr., trad. y notas de D. Negro Pavón), Madrid, Aguilar, 1979, párrafo 118

La autoconciencia heroica (como las de las tragedias de los antiguos, Edipo, etc.) todavía no ha llegado de la solidez a la reflexión sobre la diferencia entre hecho y acción, entre el acontecimiento externo y la premeditación y el conocimiento de las circunstancias, o a la fragmentación de las consecuencias; acepta su responsabilidad para la totalidad de su acción.

La idea de ψυχή i el concepte d'ànima**Homer, *Ilíada* 9, 321-322**

Οὐδέ τί μοι περίκειται, ἐπεὶ πάθον ἄλγεα θυμῷ
αἰεὶ ἐμὴν ψυχὴν παραβαλλόμενος πολεμίζειν.

Cap avantatge em reporta haver patit dolors exposant dia a dia la meua vida en el combat.

Homer, *Odissea* 9, 523-524

Αἶ γὰρ δὴ ψυχῆς τε καὶ αἰῶνός σε δυναίμην
εὔνιν ποιήσας πέμψαι δόμον Ἄϊδος εἴσω.

Tant de bo poguera privar-te de l'ànima i de la vida i enviar-te a la morada d'Hades.

Homer, *Ilíada* 23, 100-101

Ψυχὴ δὲ κατὰ χθονὸς ἦϋτε καπνὸς
ῥέχεται τετριγυῖα.

L'ànima, com el fum, sota terra es va esvair entre lleugers murmuris.

Homer, Odissea 11, 387-388

Ἦλθε δ' ἐπὶ ψυχῇ Ἀγαμέμνονος Ἀτρεΐδαι
ἀχνυμένη.

A més va venir l'ànima d'Agamemnon, l'atrida, enfonsada en tristesa.

Plató, Lleis 927a-b

Πρῶτον μὲν τοὺς ἄνω θεοὺς φοβείσθων, οἱ τῶν ὀρφανῶν τῆς ἐρημίας αἰσθήσεις ἔχουσιν, εἶτα τὰς τῶν κεκμηκότων ψυχάς, αἷς ἐστὶν ἐν τῇ φύσει τῶν αὐτῶν ἐγγόνων κήδεσθαι διαφερόντως καὶ τιμῶσιν τε αὐτοὺς εὐμενεῖς εἶναι καὶ ἀτιμάζουσιν δυσμενεῖς.

En primer lloc, han de témer els déus de dalt, que perceben la soledat dels orfes, i després les ànimes dels difunts, la naturalesa de les quals està en el fet d'ocupar-se sobre tot dels seus descendents i ser propícies als que les respecten i adverses als qui les deshonren.

Plató, Menó 81b

Λέγει δὲ καὶ Πίνδαρος καὶ ἄλλοι πολλοὶ τῶν ποιητῶν ὅσοι θεῖοί εἰσιν. Ἄ δὲ λέγουσιν, ταυτί ἐστιν· ἀλλὰ σκόπει εἰ σοὶ δοκοῦσιν ἀληθῆ λέγειν. Φασὶ γὰρ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀθάνατον, καὶ τοτὲ μὲν τελευτᾶν—ὃ δὴ ἀποθνήσκειν καλοῦσι—τοτὲ δὲ πάλιν γίνεσθαι, ἀπόλλυσθαι δ' οὐδέποτε· δεῖν δὴ διὰ ταῦτα ὡς ὀσιώτατα διαβιῶναι τὸν βίον.

Però també ho diu Píndar i altres molts dels poetes divinament inspirats. I les paraules que diuen són aquestes, preta atenció si et sembla que diuen la veritat, perquè afirmen que l'ànima de l'home és immortal i que a voltes acaba de viure —fenomen que anomenen morir—, a voltes torna a nàixer, però no pereix mai. I per aquest motiu és necessari portar la vida amb la màxima santedat.

Plató, Fedó 70c-d

Σκεψώμεθα δὲ αὐτὸ τῆδέ πη, εἴτ' ἄρα ἐν Ἄιδου εἰσὶν αἱ ψυχαὶ τελευτησάντων τῶν ἀνθρώπων εἴτε καὶ οὐ. Παλαιὸς μὲν οὖν ἔστι τις λόγος οὗ μεμνήμεθα, ὡς εἰσὶν ἐνθένδε ἀφικόμεναι ἐκεῖ, καὶ πάλιν γε δεῦρο ἀφικνοῦνται καὶ γίνονται ἐκ τῶν τεθνεώτων· καὶ εἰ τοῦθ' οὕτως ἔχει, πάλιν γίνεσθαι ἐκ τῶν ἀποθανόντων τοὺς ζῶντας, ἄλλο τι ἢ εἶεν ἂν αἱ ψυχαὶ ἡμῶν ἐκεῖ;

I examinem-ho des d'aquesta perspectiva: si existeixen a l'Hades les ànimes dels qui han mort o no. Perquè hi ha un antic relat del qual ens hem recordat, que diu que arriben allí des d'ací i que regressen de nou i naixen dels difunts. I si això és així, que els vius naixen de nou dels morts, quina altra cosa passaria excepte que persistirien allí les nostres ànimes?

Plató, República 608d

Οὐκ ἦσθησαι, ἦν δ' ἐγώ, ὅτι ἀθάνατος ἡμῶν ἡ ψυχὴ καὶ οὐδέποτε ἀπόλλυται;

Doncs no te n'adones, vaig dir jo, que la nostra ànima és immortal i no pereix mai?

Plató, Cràtil 399d-e

ΣΩ: Ὡς μὲν τοίνυν ἐκ τοῦ παραχρῆμα λέγειν, οἷμαί τι τοιοῦτον νοεῖν τοὺς τὴν ψυχὴν ὀνομάσαντας, ὡς τοῦτο ἄρα, ὅταν παρῆ τῷ σώματι, αἰτίον ἐστὶ τοῦ ζῆν αὐτῷ, τὴν τοῦ ἀναπνεῖν δύναμιν παρέχον καὶ ἀναψύχον, ἅμα δὲ ἐκλείποντος τοῦ ἀναψύχοντος τὸ σῶμα ἀπόλλυται τε καὶ τελευτᾷ· ὅθεν δὴ μοι δοκοῦσιν αὐτὸ “ψυχὴν” καλέσαι.

SÒCRATES.- Per dir-ho al moment, crec que aquells que van posar el nom d'“ànima” pensaven alguna cosa així: que, quan acompanya el cos, és causa del fet que aquest estiga viu, atès que li proporciona la capacitat de respirar i de refrescar-se, i que el cos pereix i mor tan prompte com l'abandona allò que el refresca. D'ací em sembla que li van donar el nom d'“ànima”.

Sòfocles, Antígona 559-560

Αν· θάρσει. σὺ μὲν ζῆς, ἡ δ' ἐμὴ ψυχὴ πάλαι τέθνηκεν, ὥστε τοῖς θανοῦσιν ὠφελεῖν.

ANTÍGONA.- Tingues força. Tu estàs viva, en canvi la meua ànima fa temps que està morta, de manera que pugui ajudar els morts.

Plató, Apologia 30a-b

Οὐδὲν γὰρ ἄλλο πράττων ἐγὼ περιέρχομαι ἢ πείθων ὑμῶν καὶ νεωτέρους καὶ πρεσβυτέρους μήτε σωμάτων ἐπιμελεῖσθαι μήτε χρημάτων πρότερον μηδὲ οὕτω σφόδρα ὡς τῆς ψυχῆς ὅπως ὡς ἀρίστη ἔσται, λέγων ὅτι ‘Οὐκ ἐκ χρημάτων ἀρετὴ γίγνεται, ἀλλ’ ἐξ ἀρετῆς χρήματα καὶ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ τοῖς ἀνθρώποις ἅπαντα καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ.’ Εἰ μὲν οὖν ταῦτα λέγων διαφθείρω τοὺς νέους, ταῦτ’ ἂν εἶη βλαβερά.

Així doncs, vaig per totes les parts sense fer altra cosa que intentar persuadir-vos, a joves i vells, que no us ocupeu amb tant d'afany ni dels cossos ni dels bens abans que de l'ànima, perquè aquesta siga la millor possible, dient: “la virtut no naix de les riqueses, sinó de la virtut les riqueses, i tota la resta de béns per als homes, tant en l'àmbit privat com en el públic.” En efecte, si corromp els joves en dir paraules semblants, aquestes serien perjudicials.

Alguns conceptes de filòsofs presocràtics: τὸ ἄπειρον, ἄτομος ἢ παλίντονος ἀρμονίη

Aristòtil, *Física* 203a 16

Οἱ δὲ περὶ φύσεως πάντες ὑποτιθέασιν ἑτέραν τινὰ φύσιν τῷ ἀπείρῳ τῶν λεγομένων στοιχείων, οἷον ὕδωρ ἢ ἀέρα ἢ τὸ μεταξύ τούτων.

Tots els físics suposen per al que és infinit una naturalesa distinta dels anomenats elements, com l'aigua, l'aire o alguna cosa intermèdia entre aquests.

Simplici, *Física* 24

Τῶν δὲ ἐν καὶ κινούμενον καὶ ἄπειρον λεγόντων Ἀναξίμανδρος μὲν Πραξιάδου Μιλήσιος Θαλοῦ γενόμενος διάδοχος καὶ μαθητὴς ἀρχὴν τε καὶ στοιχεῖον εἶρηκε τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον, πρῶτος τοῦτο τοῦνομα κομίσας τῆς ἀρχῆς.

Entre els que diuen que és una sola cosa que es mou i infinita, Anaximandre, fill de Praxiades, un milesi, successor i deixeble de Tales, va dir que el principi i l'element de les coses existents és l'apeiron (indefinit o infinit), i va ser el primer a dir aquest nom de l'origen.

Simplici, *De caelo* 17-20

Οὔτοι [sc. Λεύκιππος, Δημόκριτος] γὰρ ἔλεγον ἀπείρους εἶναι τῷ πλήθει τὰς ἀρχάς, ἃς καὶ ἀτόμους καὶ ἀδιαρέτους ἐνόμιζον καὶ ἀπαθεῖς διὰ τὸ ναστὰς εἶναι καὶ ἀμοίρους τοῦ κενοῦ· τὴν γὰρ διαίρεσιν κατὰ τὸ κενὸν τὸ ἐν τοῖς σώμασιν ἔλεγον γίνεσθαι.

Aquests [sc. Leucip, Demòcrit] deien que els primers principis eren infinits en nombre i creien que eren àtoms indivisibles i insensibles a causa de la seua naturalesa compacta i la seua carència de buit, perquè deien que la seua divisibilitat els venia del buit existent en els cossos.

Heràclit, fr. 51 D-K

Οὐ ξυνιασιν ὄκως διαφερόμενον ἐωυτῶι ὁμολογέει· παλίντροπος ἀρμονίη ὄκωσπερ τόξου καὶ λύρης.

No comprenen com això, encara que estiga separat, pot concordar amb si mateix. Hi ha una harmonia tensa cap enrere com en l'arc i en la lira.

Del caos a l'ordre: els sentits especialitzats de κόσμος en grec

Homer, *Iliada* 10, 471-473

Οἱ δ' εὐδὸν καμάτῳ ἀδηκότες, ἔντεα δέ σφιν

καλὰ παρ' αὐτοῖσι χθονὶ κέκλιτο εὖ κατὰ κόσμον
τριστοιχί.

Aquests dormien extenuats de cansament, i les seues belles armes estaven recolzades segons un ordre en el sòl, ben ordenades en tres files.

Plató, *Banquet* 223b

Τὸν μὲν οὖν Ἀγάθωνα ὡς κατακεισόμενον παρὰ τῷ Σωκράτει ἀνίστασθαι· ἐξαίφνης δὲ κωμαστὰς ἦκειν παμπόλλους ἐπὶ τὰς θύρας, καὶ ἐπιτυχόντας ἀνεφγμέναις ἐξιόντος τινὸς εἰς τὸ ἄντικρυς πορεύεσθαι παρὰ σφᾶς καὶ κατακλίνεσθαι, καὶ θορύβου μεστὰ πάντα εἶναι, καὶ οὐκέτι ἐν κόσμῳ οὐδενὶ ἀναγκάζεσθαι πίνειν πάμπολυν οἶνον.

Llavors, Agató es va alçar per seure al costat de Sòcrates, quan de sobte es van presentar davant de la porta molts rondallers, i, trobant-la casualment oberta perquè algú acabava d'eixir, van anar directament cap a ells i es van acomodar. Tot l'indret es va omplir de soroll, i, ja sense cap ordre, es van veure obligats a beure una gran quantitat de vi.

Plató, *Gòrgies* 507e-508a

Φασὶ δ' οἱ σοφοί, ὃ Καλλίκλεις, καὶ οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους τὴν κοινωνίαν συνέχειν καὶ φιλίαν καὶ κοσμιότητα καὶ σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην, καὶ τὸ ὅλον τοῦτο διὰ ταῦτα κόσμον καλοῦσιν, ὃ ἑταῖρε, οὐκ ἀκοσμίαν οὐδὲ ἀκολασίαν.

Diuen els savis, Càl·licles, que el cel, la terra, els déus i els homes els manté junts la comunitat, l'amistat, l'ordre, la moderació i la justícia, i per aquest motiu tot aquest conjunt l'anomenen "ordre", company, no desordre ni desenfrenament.

Homer, *Íliada* 14, 187-188

Αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ πάντα περὶ χροῖ θήκατο κόσμον
βῆ ῥ' ἴμεν ἐκ θαλάμοιο.

I quan va engalanar el seu cos amb tots aquests adornaments (lit.: quan va col·locar tots els adorns al voltant del seu cos) va començar a caminar fora del tàlem.

Plató, *República* 373b-c

Ποιηταὶ τε καὶ τούτων ὑπηρέται, ῥαψωδοί, ὑποκριταί, χορευταί, ἐργολάβοι, σκευῶν τε παντοδαπῶν δημιουργοί, τῶν τε ἄλλων καὶ τῶν περὶ τὸν γυναικεῖον κόσμον.

Els poetes i els seus auxiliars, els rapsodes, els actors, els coristes, els empresaris i els artesans fabricants de tot tipus d'artefactes, entre altres també dels que pertoquen a l'adorn femení.

Sòfocles, *Antígona* 900-902

Ἄν· Ἐπεὶ θανόντας αὐτόχειρ ὑμᾶς ἐγὼ
ἔλουσα κάκωσμησα κάπιτυμβίους
χοὰς ἔδωκα.

ANTÍGONA.- Quan vosaltres estàveu morts, jo us vaig rentar amb les meues pròpies mans i us vaig disposar tot en ordre i us vaig oferir les libacions sobre la tomba.

Heràclit, fr. 30 D-K

Κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν ἀεὶ
καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ ἀείζωον, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα.

Aquest món en ordre, el mateix per a tots, no l'ha creat cap déu ni cap home, sinó que ha existit des de sempre, existeix i existirà: un foc sempre viu (etern), que s'encén segons mesura i s'extingeix segons mesura.

Aec. II, 1, 1 (en referència a Pitàgores)

Πρῶτος ὠνόμασε τὴν τῶν ὄλων περιοχὴν κόσμον ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ τάξεως.

Va ser el primer a anomenar l'envoltura de totes les coses "ordre" a partir de la disposició que hi ha en ell.

Plató, *Timeu* 27a

Ἔδοξεν γὰρ ἡμῖν Τίμαιον μὲν, ἅτε ὄντα ἀστρονομικώτατον ἡμῶν καὶ περὶ φύσεως τοῦ
παντὸς εἰδέναι μάλιστα ἔργον πεποιημένον, πρῶτον λέγειν ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς τοῦ
κόσμου γενέσεως, τελευτᾶν δὲ εἰς ἀνθρώπων φύσιν.

Ens semblava que Timeu, atès que és qui més astronomia sap de nosaltres i qui més s'ha ocupat de conèixer la naturalesa de tot, parlava en primer lloc començant per la creació de l'Univers i acabant per la naturalesa dels homes.

Aristòtil, *De caelo* 280a 21-22

Ἦ δὲ τοῦ ὅλου σύστασις ἐστὶ κόσμος καὶ οὐρανός, οὐκ ἂν ὁ κόσμος γίγνοιτο καὶ
φθείροιτο, ἀλλ' αἱ διαθέσεις αὐτοῦ.

La disposició de la totalitat és món i cel, el món no podria nàixer ni destruir-se, sinó només les seues disposicions.

Reflexió filosòfica sobre els déus i la religió

Xenòfanes, fr. 11 D-K

Πάντα θεοῖς ἀνέθηκαν Ὅμηρος θ' Ἡσίοδος τε
ὅσσα παρ' ἀνθρώποσι ὄνειδα καὶ ψόγος ἐστίν,
κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν.

Homer i Hesíode han atribuït als déus totes les coses que són causa de vergonya i de reptotxe: robar, cometre adulteri i enganyar-se els uns als altres.

Heròdot II, 53

Ἐνθεν δὲ ἐγένετο ἕκαστος τῶν θεῶν, εἴτε αἰεὶ ἦσαν πάντες, ὅκοιοί τε τινες τὰ εἶδεα, οὐκ ἠπιστάτο μέχρι οὗ πρώην τε καὶ χθές, ὡς εἰπεῖν λόγῳ. Ἡσίοδον γὰρ καὶ Ὅμηρον ἠλικίην τετρακοσίοισι ἔτεσι δοκέω μευ πρεσβυτέρους καὶ οὐ πλέοσι. Οὗτοι δὲ εἰσι οἱ ποιήσαντες θεογονίην Ἑλλησι καὶ τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντες καὶ τιμάς τε καὶ τέχνας διελόντες καὶ εἶδεα αὐτῶν σημήναντες.

Però d'on ha sorgit cadascú dels déus, o si sempre han existit tots, i quines eren les seues formes, no ho han sabut fins abans-d'ahir i ahir, per dir-ho així. Perquè em sembla que Homer i Hesíode foren en edat quatre-cents anys més vells que jo i no més. I ells són els que van compondre una teogonia per als grecs i donaren noms a aquests déus, i van distribuir els seus honors i tècniques i assenyalaren les seues formes.

Heràclit, fr. 5 D-K

Καθαίρονται δ' ἄλλως αἶμα αἵματι μαινόμενοι οἷον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβὰς πηλῷ ἀπονίζοιτο. Μαίνεσθαι δ' ἂν δοκοίη, εἴ τις αὐτὸν ἀνθρώπων ἐπιφράσαιτο οὕτω ποιέοντα. Καὶ τοῖς ἀγάλμασι δὲ τουτέοισιν εὐχονται, ὅκοιον εἴ τις δόμοισι λεσχηνεύοιτο, οὐ τι γινώσκων θεοὺς οὐδ' ἦρωας οἵτινές εἰσι.

I es van purificar debades de la sang tacant-se amb sang, com si algú es poguera netejar el fang ficant-se en fang. Semblaria estar boig un si algun home el reconeguera actuant així. I pregunuen davant d'aquestes estàtues, com si algú poguera conversar amb les cases, sense conèixer qui són ni els déus ni els herois.

Xenòfanes, fr. 16 D-K

Αἰθίοπες τε θεοὺς σφετέρους σιμοὺς μέλανάς τε
Θρηκῆς τε γλαυκοὺς καὶ πυρροὺς φασι πέλεσθαι.

Els etiops afirmen que els seus déus son xatos i negres, i els tracis, que tenen els ulls blaus i el cabell ros.